

UKF:s Startsidea (klicka)

Sten Carlsson ur Svensk historia 2 uppl 4
Den gustavianska regimens fall 1808-09

Denna text skiljer sig från den som används i Den Svenska Historien band 7 1968 i ett för min framställning centralt sammanhang. Markerat med gult sid 236.

1809 års män agerade utifrån utifrån det rykte som uppstått efter Napoleons och ryska tzarens möte i Erfurt att Sverige stod inför hotet att raderas från Europas karta. Napoleon skulle inte lägga sig i om Ryssland ville gå längre än att ta Finland.

I den mycket kritiska perioden i mars 1809 var Ryssland på väg in i Sverige på flera ställen, vilket tolkades som att mer än Finland var i fara. Inte bara det gulmarkerade fanns med i hotbilden. Ryktet sade också att Stockholm skulle bli huvudstad i norvästra Ryssland.

Om det som upplevdes som en realitet 1809 hade publicerats i svenska historieböcker skulle året 1809 inte blivit "Det glömda året" (Engdahl) Skolböcker nämner i bästa fall endast att Sverige hotades att utplånas från kartan

Den gustavianska regimens fall (1808-09)

Under det pommerska kriget hade Gustaf IV Adolfs finanspolitiska rådgivare hävdad, att kriget drabbat Sverige för briterernas skull och borde betalas av dem. Större delen av krigskostnaderna hade då också täckts av subsidier. Under 1808 års fälttåg, som på ett helt annat sätt rörde landets vitala intressen, sökte ämbetsmännen ställa sig på samma stånd-

punkt. Men fastän subsidierna nu var mycket betydande, svarade de för mindre än hälften av totalutgifterna, som steg till 11 1/2 milj. rdr banko. Andra inkomstkällor måste därför sökas. Bl.a. utskrevs en *krigsgärd* på 1 milj. rdr.

Finansämbetsmännen, som alltjämt sökte slå vakt om 1803 års myntrealisation, klamrade sig emellertid fast vid hoppet om subsidieökning. Britterna sände också en del vapen och ammunition utöver de kontrakterade subsidierna men ansåg sig i övrigt ha satsat tillräckligt på Sverige. I juli 1808 var därför alla hjälpkällor tills vidare uttömda, och de militära rekvisitionerna måste under brinnande krig skäras ned med nära 50 %. Till råga på olyckan blev 1808 års skördeutfall i det stora hela ganska dåligt med livsmedelsbrist och prisstegring som följd.

I detta läge kom Gustaf IV Adolf till den uppfattningen, att rikets egna resurser måste tagas i anspråk på ett helt annat sätt än hittills. Subsidier fick enligt hans mening inte komma i första rummet, när det var fråga om "rikets försvar och självständighet". I motsats till sina alltmer pessimistiska rådgivare ansåg kungen också, att kampen i öster måste fortsättas: "Finland skall till det yttersta försvaras, men pengar måste man skaffa sig".

I september tillsatte kungen en *finanskommitté*, som skulle beräkna utgifterna för ett nytt fälttåg och inkomma med detaljerat förslag om hur kostnaderna skulle kunna täckas, bl.a. genom en ny *krigsgärd*. Ordföranden i kommittén blev riksdrotsen C. A. Trolle-Wachtmeister, rättsväsendets högste chef, och ledamöter blev nästan alla de ledande ämbetsmännen.

De kommitterade gav emellertid inte alls kungen det väntade stödet. De sökte blott visa, hur orimligt dyrt ett nytt fälttåg skulle bli. Genom tendentiösa kalkyler kom de fram till en totalkostnad på 26 milj. rdr. Kungen ogillade pessimismen men godtog själva beräkningarna och fick därigenom en överdriven föreställning om ett nytt fälttågs finansiella krav.

Det var nu angeläget, att Storbritannien gav stora subsidier för år 1809. I sin desperation hotade Gustaf IV Adolf att stänga sina hamnar för britererna samt söka uppnå försoning med Ryssland och Danmark, om inte subsidierna blev avsevärt höjda. Men han framhöll, att hans avsky för Bonaparte var orubblig och att han inte tänkte sig någon underhandling med denne. Därmed avhände han sig på förhand det

bästa påtryckningsmedlet mot britterna, som helst såg att Sverige slöt fred och meddelade, att de inte kunde ge högre subsidier än 1808. Efter åtskilliga förvecklingar undertecknades i mars 1809 en *subsidiekonvention* på de av britterna föreslagna villkoren.

Därmed hade krigsfonden tillförsäkrats en inkomst på 5 milj. rdr. Ett lika stort belopp skulle uttagas genom en i januari utskreven ny *krigsgård*, som tillkommit mot rådgivarnas avstyrkande; de avvisade även andra utvägar, såsom förmögenhetsskatt och sedelemission. De kunde emellertid å andra sidan inte ena sig om åtgärder till förhindrande av krigsgårdens utskrivande. Kungen kunde alltså följa sin egen kurs men utan aktivt stöd av centralförvaltningen. Hela statsmaskineriet höll på att gå i baklås.

Initiativet gled nu över till den militära oppositionen. Redan i Pomern 1807 hade kupplaner dryftats, men först i oktober 1808 kom verkliga konspirationer i gång. En utlösande faktor var *gardenas degradering*: kungen fråntog de tre fotgardena deras rangföreträden (jfr ovan s. 165), emedan enligt hans mening en del gardesofficerare uppträtt fejt eller förrädiskt under en landstigningsoperation. I vissa enskilda fall var kungens missnöje icke helt obefogat, men många av gardesofficerarna hade skött sig klanderfritt, och andra hade inte alls deltagit i landstigningen. Indignationen blev särskilt farlig därför att flera av de 12 degraderade officerarna tillhörde landets förnämsta familjer. Vid samma tid upphetsades sinnena ytterligare av grundlösa rykten om att Napoleon och Alexander vid ett möte i Erfurt beslutat att dela Sverige mellan Ryssland och Danmark **med Motala ström som gräns.**

De mest förbittrade gardesofficerarna övervägde nu att mörda kungen, medan han vistades på Åland. Planen bragtes dock inte i verkställighet. Däremot pågick under vintern 1808/09 konspirationer i Stockholm. Jämte gardesofficerare deltog även oppositionsmän från Norrköpings riksdag i dessa sammankomster. En plan uppgjordes att i februari gripa kungen på hans dagliga färd mellan Stockholms slott och Haga. Det hela avstyrdes emellertid i sista stund av Hans Järta, som ansåg företaget illa planlagt. Troligen handlade han därvid i samförstånd med ämbetsmannaoppositionen.

Sedan planerna i Stockholm sålunda runnit ut i sanden, grep överstelöjtnant Georg Adlersparre ledningen. Han tjänstgjorde nu i Värmland, där han infördes i revolutionsplanerna av gardeskaptenen C. H. Anckar-

svärd. Under intryck av Erfurtryktena författade Adlersparre i januari 1809 en frasrik proklamation, vari talades om en marsch mot Stockholm i och för åstadkommande av fred, riksdagsinkallelse och inställande av krigsgården. Efter erhållen underrättelse om "februarikonspirationens" misslyckande i Stockholm besatte han *Karlstad* natten till den 7 mars i spetsen för värmländska fördelningen av västra armén. Hans insurgentstyrkor kom så småningom att innefatta omkring 3 000 man. Från de norska trupperna erhöll han svävande försäkringar, att de inte i första taget skulle utnyttja den sålunda uppkomna situationen. Marschen gick sedan långsamt österut. Egentligt motstånd mötte ingenstädes, men det blev nödvändigt att arresteras en del militära och civila chefer.

Underrättelser om Adlersparres uppror sipprade tidigt ut och nådde även Gustaf IV Adolf, som emellertid vid företagna undersökningar lät inbilla sig, att ryktena var falska. Först den 12 mars fick han klart för sig, vad som höll på att ske. Han beslöt då att i spetsen för Stockholms garnison bege sig söderut och söka kontakt med den under Tolls befäl stående södra armén; folkstämningen var i Skåne mera rojalistisk än i Stockholm. Ett inbördeskrig hotade.

I detta läge beslöt ämbetsmännen att ingripa. De skickade fram Adlercreutz, som nu befann sig i Stockholm. Själv föga hemmastadd i politiska ting ansåg han det nödvändigt att hindra kungens avresa, samtidigt som Adlersparres dunkla och delvis misstrodda planer kunde neutraliseras. Med endast sex officerare som följeslagare gick Adlercreutz den 13 mars in i kungens rum på slottet och satte honom under *arrest*. Spridda ansatser att hjälpa monarken förekom, men intet blod spilldes. Bevakningen ordnades emellertid så illa, att Gustaf Adolf fick tillfälle att fly. Han greps dock på borggården och sattes nu under säkrare vakt. *Hertig Karl*, som sedan 1803 stod på dålig fot med sin brorson och under dagarna före statskuppen spelat en tvetydig roll, lät samma dag övertala sig att inträda som riksföreståndare i spetsen för en konselj, som i stort sett bestod av den arresterade kungens ledande rådgivare. Den 14 mars utgick ständerinkallelse. All vidare krigsgårdsuppbörd inställdes, och fotgardena återfick i huvudsak sina rangförmåner. Den gustavianska regimen var störtad.

Statskuppen var en improvisation men var för den skull inte någon följd av tillfälligheternas spel. Särskilt hade kungens vägran att öppna fredsförhandlingar samt hans beslut att till varje pris fortsätta kampen

om Finland framkallat revoltstämningar inom tongivande ämbetsmänna- och officerskretsar. På många håll, icke blott inom gardena, spelade också personliga motiv in; genom sin formalism och sin misstänksamhet hade kungen skaffat sig åtskilliga fiender. Många leddes också av gammalt groll mot 1789 års författning. För kuppmännen själva var dock de konstitutionella synpunkterna av underordnad betydelse i jämförelse med de utrikespolitiska.

Någon enhällig folkmening stod inte bakom kuppen. Särskilt bland präster och bönder fanns alltjämt trots alla olyckor starka rojalistiska stämningar, och den åsikten var inte ovanlig, att det snarare var ämbetsmännen än kungen själv, som borde lastas för alla missgreppen. Svaga kontrarevolutionära ansatser förekom också ute i landet. Men i motsats till sin far var Gustaf IV Adolf inte mannen att aktivisera denna rojalism. Hans öde var beseglat, när hans främsta rådgivare vände sig mot honom.

För egen del resignerade Gustaf IV Adolf mycket snabbt, och den 29 mars uppsatte han en *tronavsägelse*; med tanken på abdikation var han av gammalt förtrogen. Däremot vägrade han att inbegripa sin son. Sedan tronföljdsfrågan avgjorts till dennes nackdel, fick f.d. konungen i december 1809 lämna riket. I landsflykten, som tillbragtes under resor, främst i Schweiz, Tyskland och Nederländerna, brast det tunna skal av stel korrekthet, bakom vilket han tidigare förskansat sig. Han blev bisarr och excentrisk, sysslade med korstågsplaner och allehanda politiska hugskott; märkligt är, att han 1812 gick över till Napoleons sympatisörer. Samma år skilde han sig från sin gemål; hans privata liv kännetecknades av patologisk kverulans, alkoholmissbruk och enkla erotiska äventyr. Kungatiteln bortlade han genast och kallade sig från 1817 överste Gustafsson. Under detta namn utgav han flera politiska broschyrer, delvis av memoarkaraktär. Hans son, prins Gustaf, som hade Österrikes store statsman furst Metternich bakom sig, höll i hemlighet sin hand över honom. Någon politisk roll spelade han aldrig mer. Ensam och förgrämd dog han 1837 på ett litet värdshus i den schweiziska staden Sankt Gallen. Hans eftermäle har varit skiftande. Vrångbilderna från 1809 accepteras inte längre, men försöken att göra honom till en framsynt om än något valhänt realpolitiker har inte heller lyckats. Gustaf IV Adolf var en idealist, som under trycket av exceptionellt svåra yttre påfrestningar föll offer för överspända ambitioner.

Allmänt: i föreg. kapitel a.a. av L. STAVENOW (1925) och F. W. MORÉN (1942); S. CLASON i HT 1909; STEN CARLSSON, Gustaf IV Adolfs fall (1944).

Trolle-Wachtmeister: B. WEDBERG, Konungens högsta domstol 1789–1809 (1922; starkt positiv); K. G. WESTMAN i HT 1924 (mycket kritisk); STEN CARLSSON i VSLA 1943; C. G. THOMASSON i SVT 1946; S. GRAUERS, Ätten Wachtmeister genom seklerna, 3: 1 (1953).

Gardesdegraderingen: STEN CARLSSON i HT 1943.

Utrikespolitiken: ovan s. 233 a.a. av K. V. KEY-ÅBERG (1891) och A. GRADE (1913); STEN CARLSSON i Den svenska utrikespolitikens hist. 3: 1 (1954). Jfr H. BORELIUS, Carl Gustaf von Brinkman under diplomatåren 1792–1810 (1918).

Adlersparres uppror: B. SJÖVALL i HT 1907; S. CLASON i Hist. studier tillägnade prof. H. Hjärne (1908); N. STAF, Polisväsendet i Stockholm 1776–1850 (MSK 10, 1950). Jfr U. WILLERS, Ernst Moritz Arndt och hans svenska förbindelser (1945).

Gustaf IV Adolf i fängelset: S. CLASON, Den kunglige fången på Gripsholm (1911); STEN CARLSSON i PHT 1943.

Gustaf IV Adolf i landsflykten: STEN CARLSSON, Gustaf IV Adolf (1946).

Enl. den 1809 knäsatta propagandauppfattningen, som fått ett halvofficiöst uttryck i P. A. GRANBERGS publikation *Historisk tafla af f.d. konung Gustaf IV Adolfs sednaste regerings-år (1–3, 1810–11; jfr U. WILLERS i HT 1943)* var Gustaf IV Adolf en vettvilling, en löjlig eller sinnessvag Don Quijote, som genom sin blinda fanatism förde Sverige till avgrundens brant. På sin höjd medgavs, att han som enskild människa ägde vissa aktningvärda egenskaper. Denna agitatoriska historieskrivning accentuerades ytterligare genom Karl XIV Johans rädsla för en gustaviansk restauration; när en del av Karl Johans hätskaste antagonister (M. J. Crusenstolpe, A. Lindeberg m.fl.) anmälde en på vissa punkter avvikande mening, var huvudsyftet inte att skaffa Gustaf IV Adolf någon upprättelse utan att komma det nya kungahuset till livs. En sammanfattning av huset Bernadottes genom memoarlitteraturen underbyggda, ytterst kritiska syn på Gustaf IV Adolf möter hos B. VON SCHINKEL (*Minnen ur Sveriges nyare historia*, förf. och utg. af C. W. BERGMAN, 4, 1854). Ännu hos S. J. BOËTHIUS (*Sveriges historia från äldsta tid till våra dagar* 5, 1879) är denna uppfattning helt förhärskande. Hos gustavianen B. VON BESKOW (*Lefnadsminnen*, 1870, ny uppl. 1928; jfr F. SLEMAN i PHT 1950) framträder en stark medkänsla med människan Gustaf Adolf men utan något försök till politisk omvärdering.

Den vetenskapliga utforskningen av tidevarvets historia börjar under decennierna omkring sekelskiftet genom tidigare anf. specialstudier av HUGO LARSSON (1888), K. V. KEY-ÅBERG (1890–91), J. W. NILSSON (1899), C. GRIMBERG (1903) och R. NORDIN (1908). Dessa författare polemiserar

på olika punkter mot de äldre doktrinerna men gör inga försök att bygga upp någon ny helhetsbild, ehuru J. W. Nilsson av ideologiska skäl sympatiserar med Gustaf IV Adolfs kamp mot Napoleon. Inte heller hos L. STAVENOW (1905, 1925) är det fråga om någon brytning med den äldre åskådningen men väl om en modifiering i så måtto, att de utrikespolitiska svårigheterna starkare understrykes, särskilt när det gäller ställningstagandet 1805; en jämförelse med Danmark och Preussen utfaller i viss mån till Sveriges fördel.

En helt ny uppfattning grundlägges av S. CLASON (1909, 1912, 1913), som förenar en allmänt konservativ och rojalistisk åskådning, visserligen byggd på en hög uppskattning av 1809 års författningsverk, med en källkritisk insikt om propagandaskrifternas bräcklighet och en stark tro på de ekonomiska, särskilt handelspolitiska, faktorernas betydelse. Clason menar, att Sverige för sin utrikeshandels skull måste taga parti för Storbritannien, som mottog en stor del av landets viktigaste exportvaror och dessutom var i stånd att avspärra de vitala färdlederna till sjöss. Krisen 1808–09 tillskrives till betydande del ämbetsmännens pessimism och slapphet. Gustaf IV Adolf framstår som en ärlig och framsynt realpolitiker, låt vara utan praktiskt handlag och utan förmåga att rycka sina medarbetare med sig. Adlersparre bedömes kärvt; bl.a. påvisar Clason (1908), att denne vid sin avmarsch i mars 1809 inte skaffat sig så betryggande garantier från norsk sida, som man antagit.

Mot Clason vänder sig emellertid L. STAVENOW (HT 1911), som fasthåller vid sin tidigare givna nyansering, och N. EDÉN (1809 års revolution, 1–2, Verdandis småskrifter 180–181, 1911, ny uppl. 1928), som på grundval av sin liberalt konstitutionella åskådning — utan tvivel accentuerad genom den aktuella partipolitiska utvecklingen — i allt väsentligt godtager den traditionella helhetsbilden.

Clason har emellertid också fått efterföljare, som utvecklat och i vissa fall skärpt hans teser, främst A. GRADE (1913), B. SJÖVALL (Georg Adlersparre och tronfrågan 1809, 1917), H. LUNDH (1926), F. W. MORÉN (1942) och L. WAHLSTRÖM (Sveriges historia genom tiderna 3, 1948). Särskilt Grade skjuter de realpolitiska faktorerna i förgrunden. Utvecklingen under andra världskriget synes sedermera på sina håll ha skapat ökad ideologisk förståelse för Gustaf IV Adolfs kamp mot den napoleonska despotismen (jfr Å. THULSTRUP, I kejsarens skugga, 1942).

STEN CARLSSON (1944, 1946, 1954) utbygger Clasons källkritik, bl.a. genom att (VSLÅ 1943) påvisa starkt tendentiösa inslag i en till synes objektiv huvudkälla, H. G. Wachtmeisters dagbok. Clasons syn på ämbetsmannaooppositionen vidareutvecklas, varvid Wachtmeisters fader, riksdrotsen Trolle-Wachtmeister, framstår som en centralfigur (jfr Sc. 1946). Däremot bestrider Carlsson de handelspolitiska faktorernas roll för Gustaf IV Adolf. I stället anses legitimistiska, religiösa och jämviktspolitiska motiv ha varit avgörande för hans utrikespolitik och lett till hans ödesdigra isolering gent-

emot ämbetsmännen. Kungen framställs som en idealist utan realpolitiskt sinne — personligen mera känslös och svärmisk, än den stela ytan antydde. Jfr U. WILLERS i HT 1945. J. ROSÉN (Sc. 1944) skjuter landshövding Anders af Håkanson i förgrunden inom ämbetsmannaooppositionen, vars finanspolitik anses ha varit något mindre negativ, än Carlsson gör gällande. Rosén lägger större vikt än denne vid Adlersparres tidigare revolutionsplaner. Även C. G. THOMASSON (1946) och S. GRAUERS (1953) har ifrågasatt riksdrotsens ställning som centralgestalt.

Varken S. G. SVENSON (1952) eller S. JOHNSON (1957), vilka undersökt olika skeden av Gustaf IV Adolfs tidigare utrikespolitik (1796–1800 resp. 1800–04), tillmäter de handelspolitiska motiven någon avgörande roll. I motsats till Svenson lägger emellertid Johnson inte heller någon större vikt vid de legitimistiska motiven.

Historiografisk översikt: S. BOLIN i SvT 1941. *Utförliga käll- och litteraturuppgifter* betr. 1808–09 års kris hos STEN CARLSSON (1944).